

گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم عرفانی (تاسیس و پیچ)

زهره ابراهیمی

گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم عرفانی

(تا سده پنجم)

زهره ابراهیمی

انتشارات هرمس

انتشارات هرمس

تهران، خیابان ولی عصر، بالاتر از میدان ونک، شماره ۲۴۹۳ - تلفن: ۸۸۷۹۵۶۷۴
مجموعه ادب فکر - عرفان ۱۶

گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم عرفانی (تا سده پنجم) زهر ابراهیمی (استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال)

طرح جلد: واحد گرافیک هرمس

چاپ اول: ۱۳۹۶

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ: رسام

همه حقوق محفوظ است.

سرشناسه	ابراهیمی، زهرا، ۱۳۴۸ -
عنوان و نام پدیدآور:	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم عرفانی (تا سده پنجم) / نگارش زهرا ابراهیمی.
مشخصات نشر:	تهران: هرمس، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری:	ده + ۲۷۴ ص.
شابک:	978-600-456-004-7
وضعیت فهرست نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه
موضوع:	علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. - دیدگاه درباره عرفان
موضوع:	Ali ibn Abi talib, Imam I, 600_661 Views on mysticism
موضوع:	علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. - عرفان
موضوع:	Ali ibn Abi talib, Imam I, 600_661 Mysticism
موضوع:	تصوف - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع:	Sufism -- Early works to 20th century
موضوع:	عرفان - متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع:	Mysticism -- Early works to 20th century
رده بندی کنگره:	۱۳۹۵ الف ۲ / ع ۴ / ۰۹ / BP۳۸
رده بندی دیویی:	۲۹۷ / ۹۵۱۵
شماره کتابشناسی ملی:	۴۵۶۶۸۳۳

فهرست

۱		مقدمه
---	-------	-------

فصل اول: امام علی (ع) از دیدگاه صوفیه

۷		مقدمه
۸		اوصاف برجسته امام علی (ع)
۱۴		امام علی (ع) و خلفا
۱۸		اوصاف اولیاء از دیدگاه امام علی (ع)
۲۰		کرامات امام علی (ع)
۲۴		تصویر امام علی (ع) در رویاها و خوابهای صوفیان
۲۶		ادعیه عرفانی منقول از علی (ع) در متون صوفیه
۲۹		توصیه‌های اخلاقی - عرفانی امام علی (ع) از نگاه صوفیه
۲۹		بازبینی رفتار
۳۰		توجه به مأكولات
۳۰		سخن گفتن
۳۱		سخاوت و ملاحظه کاری
۳۲		اقوال پراکنده

فصل دوم: گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم و مبانی اعتقادی اسلام

۳۵		مقدمه
۳۶		توحید
۳۷		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم توحید
۴۰		ایمان
۴۲		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم ایمان

۴۴		معاد
۴۶		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم معاد
۵۲		عدل
۵۳		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم عدل
۵۷		وحی قرآن

فصل سوم: گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم عرفان نظری

۶۳		مقدمه
۶۴		توحید وجودی
۶۶		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم توحید وجودی
۶۸		اسماء الهی
۶۹		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم اسماء الهی
۷۳		تجلی
۷۵		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم تجلی
۷۷		معرفت الله
۷۹		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم معرفت الله
۸۵		علم
۸۷		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم علم
۹۶		قلب
۹۸		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم قلب
۱۰۱		نفس
۱۰۳		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم نفس

فصل چهارم: گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم عرفان عملی

۱۰۷		مقدمه
۱۰۸		گفتار و کردار امام علی (ع) در مقامات عرفانی
۱۰۸		توبه
۱۱۱		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم توبه
۱۱۴		تقوی
۱۱۶		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم تقوی
۱۲۴		زهد
۱۲۶		گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم زهد

۱۳۳	فقر
۱۳۵	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم فقر
۱۳۷	صبر
۱۳۹	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم صبر
۱۴۲	توکل
۱۴۵	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم توکل
۱۴۷	رضا
۱۴۹	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم رضا
۱۵۱	گفتار و کردار امام علی (ع) در احوالات و مواهب
۱۵۱	محبت
۱۵۳	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم محبت
۱۵۶	خوف و رجا
۱۵۷	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم خوف و رجا
۱۵۹	شوق
۱۶۱	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم شوق
۱۶۲	یقین
۱۶۴	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم یقین
۱۶۷	کشف
۱۷۰	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم کشف

فصل پنجم: گفتار و کردار امام علی (ع) در آداب و خصائل اخلاقی - عرفانی

۱۷۳	مقدمه
۱۷۳	ذکر
۱۷۶	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم ذکر
۱۸۲	اخلاص
۱۸۴	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم اخلاص
۱۸۷	شکر
۱۸۹	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم شکر
۱۹۰	اقتدا
۱۹۲	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم اقتدا
۱۹۴	ایثار
۱۹۷	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم ایثار

۲۰۰	تواضع
۲۰۲	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم تواضع
۲۰۵	صدق
۲۰۷	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم صدق
۲۰۹	شفقت
۲۱۰	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم شفقت
۲۱۱	قناعت
۲۱۲	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم قناعت

فصل ششم: گفتار و کردار امام علی (ع) در مستحسانات عرفانی و شرعیات

۲۱۵	مقدمه
۲۱۶	منقولات شرعی عرفا از امام علی (ع)
۲۱۷	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم خرقه
۲۲۰	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم سماع
۲۲۳	گفتار و کردار امام علی (ع) در مفهوم خلوت
۲۲۶	جمع‌بندی
۲۳۰	وصف حضرت علی (ع) در کتاب حلیّه الاولیاء ابو نعیم اصفهانی

۲۵۷	فهرست منابع
-----	-------------

۲۶۷	نمایه
-----	-------

تقديم به مولى الموحدين، امير مؤمنان، امام على (ع).

مقدمه

یکی از موضوعاتی که در تصوف و عرفان مورد توجه بوده است کثرت ارجاعات صوفیه به گفتار حضرت علی(ع) در بیان مفاهیم عرفانی است. این موضوع می‌تواند فرمایش‌های امام علی(ع) را به عنوان عاملی دخیل در شکل‌گیری مفاهیم اولیه عرفانی معرفی نماید. کثرت ارجاع به تعالیم ایشان در متون صوفیه که هم در زمینه مسائل نظری و هم در امور عملی مشاهده می‌شود، مبنای سیر و سلوک صوفیانه قرار گرفته‌اند. این حجم ارجاعات صوفیه به ایشان می‌تواند به معنای وجود دستمایه‌های عرفانی در جهان‌بینی و آموزه‌های حضرت باشد. در حوزه مفاهیم اعتقادی بیشتر گفتار و کردار حضرت در اموری چون توحید، معاد، عدل و ... عرضه شده‌اند و در زمینه مفاهیم ناظر بر مقامات و احوالات سیر و سلوک نیز در اموری چون توبه، زهد، توکل، رضا، خوف و رجا، و محبت نیز گفتار و کرداری فراوان از ایشان وجود دارد. جالب توجه است که صوفیه حتی در توجیه مستحساناتی چون خرقة، خلوت و سماع هم به حضرت متوسل شده و ارجاعاتی به ایشان دارند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که می‌توان از متون صوفیه به عنوان منبعی برای شناخت حضرت امیر(ع) استفاده کرد. ضمن اینکه بعضی سخنان حضرت هم بدون ارجاع به نام ایشان در متون تصوف آمده که نشانگر سهم پنهان وی در معارف صوفیه است. همچنین در این تحقیق مهم‌ترین ناقلان گفتار و کردار حضرت و تاثیرگذارترین مآثورات ایشان نیز فهرست شده‌اند. این کتاب به بررسی گفتار و کردار امام علی(ع) در مفاهیم عرفانی تا سده

پنجم می‌پردازد. مفاهیم عرفانی در واقع واژگانی هستند که خود عرفا وضع کرده‌اند و دلالت بر امری در جهان‌بینی ایشان دارد و یا کلماتی برآمده از سایر انواع دینداری هستند که به سبب باز تعریف صوفیان، جنبه‌ای عرفانی یافته‌اند. آنچه مسلم است، عرفا از این مفاهیم مقاصد خاصی را در نظر دارند که تامین‌کننده نظام فکری خودشان است. منظور از گفتار و کردار امام علی (ع) نیز بیان هرگونه نقل قول مستقیم یا غیر مستقیم یا کردار و رفتار ایشان است که با توجه به پرشمار بودن متون صوفیه، این تحقیق به متونی معطوف می‌گردد که تا سده پنجم به نگارش در آمده است.

با توجه به اینکه بیشتر طریقه‌های صوفیه سلسله مشایخ خود را به امام علی (ع) می‌رسانند و به ویژه در متون متقدم تصوف، نقل قول‌های فراوانی از آن حضرت وجود دارد، می‌توان این فرضیه را بررسی نمود که بسیاری از مبادی و مفاهیمی را که در تصوف مطرح می‌شود، در تعلیمات و سخنان امام علی (ع) قابل ملاحظه است. به عبارت دیگر، پیشرو بودن حضرت علی (ع) در طرح مفاهیم عرفانی از این طریق قابل تحقیق است. البته از آنجا که در مورد زمینه‌های پیش از اسلام جریان‌های عرفانی در شبه جزیره عربستان و یا عراق اطلاع دقیقی در دست نیست، به دشواری می‌توان این مسئله را مطرح کرد که آیا حضرت در بیان یک مفهوم عرفانی پیشرو بوده‌اند و یا اینکه مقولات قبلی موجود در محیط خویش را دوباره مطرح ساخته‌اند. آنچه واضح و غیر قابل انکار است، صوفیه در کتاب‌ها و رسائل خود مطالبی را از امام علی (ع) نقل نموده‌اند.

اغلب متون عرفانی تا قرن ششم قمری مطالبی را از حضرت علی (ع) نقل نموده‌اند که قالب‌هایی مختلف و شکلی پراکنده دارد. البته در این میان، متونی هم به چشم می‌خورد که به طور مفصل و متمرکز از فرمایش‌های ایشان نقل نموده‌اند؛ برای نمونه، می‌توان ابونصر سراج طوسی را نام برد که یک باب از کتاب اللع فی التصوف را به معرفی حضرت علی (ع) و ذکر فضایل وی اختصاص داده است. علاوه بر آن، هجویری نخستین صوفی فارسی‌نویس است که در کتاب کشف المحجوب خود، یک باب کوتاه در معرفی حضرت دارد، اما مفصل‌ترین پرداخت

عرفانی به گفتار و کردار امیرالمؤمنین (ع) را باید در نوشتار گرانقدر ابونعیم اصفهانی جستجو کرد که ۲۶ صفحه از مجلد اول کتاب حلیۃ الاولیاء را به معرفی حضرت علی (ع) اختصاص داده است. این بخش مشحون از عباراتی وثیق و اشاراتی دقیق از حضرت است که برای بسترسازی جهت طرح و اثبات مبانی عرفانی عنوان شده‌اند. از جمله عرفای متأخر تا سده پنجم، می‌توان به محمود بن عثمان در فردوس المرشديه فی اسرار الصّمدیه، ابوسعید خرقوشی در تهذیب الاسرار و امام محمد غزالی در احیاء العلوم اشاره کرد که بخشی اندک، اما مستقل از آثار خود را به ذکر فضایل و کرامات امیرالمؤمنین علی (ع) معطوف داشته‌اند.

در مورد مآخذ صوفیه در ذکر اوصاف و اقوال امام علی (ع) به دشواری می‌توان اظهار نظر نمود. همان گونه که می‌دانیم، نخستین اثر جامع و مستقل در حوزه شیعی، کتاب نهج البلاغه است که به وسیله عالم و شاعر بزرگ محمد بن حسین (معروف به شریف رضی، ۳۵۹-۴۰۶ق) و در حدود ۴۰۰ ق گردآوری شد. شرح‌های معتبر نهج البلاغه را نیز کسانی چون ابوالحسن زید بیهقی (م ۵۶۵ق)، قطب الدّین سعید راوندی (د.ح ۵۵۶ق)، قطب الدّین محمد کیدری (د.ح ۵۷۶ق)، ابن ابی الحدید (د.ح ۴۹۹ق) و ابن میثم بحرانی (د.ح ۷۷۷ق) تألیف نمودند که همگی از قرن ششم به بعد می‌زیسته‌اند. قابل ذکر است که تا انتهای این قرن، در هیچ کدام از متون عربی عرفانی موجود، نام نهج البلاغه به عنوان مآخذ به چشم نمی‌خورد. در میان آثار فارسی هم نخستین کتابی که به صراحت از نهج البلاغه یاد کرده، دستورالوزرا نوشته محمود بن محمد اصفهانی (د ۶۱۲م) است. بنابراین، به سختی می‌توان نهج البلاغه را منبع اصلی صوفیه در پرداختن به اقوال امیرالمؤمنین (ع) دانست، بلکه باید مآخذ ایشان را در کتب حدیثی و تفسیری متقدم (اعم از شیعی و سنی) و از همه مهم‌تر، سنت شفاهی تصوف جستجو نمود. ما در این کتاب به مقتضای طرح سخنان حضرت علی (ع) کنکاشی مستقل نیز در یافتن متناظر آن‌ها در متون شیعی خواهیم داشت.

چگونگی طرح تعالیم ایشان در متون صوفیه تا اندازه‌ای با سبک و سیاق متون رسمی حدیث متفاوت و نحوه راهیابی فرمایش‌های حضرت به مکتوبات تصوف

نیز قابل بررسی است. می‌توان تصور کرد که صوفیان از دو طریق به تعالیم امام علی(ع) دسترسی داشته‌اند: یکی از طریق منابع روایی رسمی و کتب حدیثی و دیگر از طریق سنتی شفاهی که بعضاً برخی از صوفیان مدعی آن هستند. در مورد تعالیم دسته نخست می‌توان مأخذ بسیاری از گفتار حضرت را در متون روایی اهل سنت و تشیع نشان داد. اما در مورد دسته دوم از گفتار و کردار حضرت، شاید بتوان رد پای آن‌ها را در مطالبی نشان داد که در متون کهن وجود ندارند، اما در قرون متأخر در برخی از منابع دینی، روایی و نیز در آثار صوفیه راه یافته‌اند. هدف این نوشتار بررسی کم‌و کیف گفتار و کردار حضرت در مفاهیم و اصطلاحات صوفیه در دو حوزه عملی و نظری است. شاید نتوان در زمینه تأثیرپذیری صوفیه از کلام امام سند معتبر تاریخی ارائه کرد، اما نشان دادن شباهت‌های قابل توجه و حتی کاربرد اصطلاحات یکسان به ضمیمه ادعاهای خود صوفیان در انتساب این مفاهیم به امام علی(ع) می‌تواند سهم حضرت را در تبیین مفاهیم عرفانی مشخص کند و ضمناً قابلیت برداشت‌های عرفانی از فرمایش‌های حضرت را نشان می‌دهد. در خصوص ضرورت این پژوهش باید خاطر نشان کرد که آثار متعددی اعم از پایان‌نامه، کتاب، مقاله و غیره، راجع به مفاهیم عرفانی صوفیه تالیف شده، اما در مورد سهم ائمه(ع) در شکل‌گیری، تبیین و تحول مفاهیم و اصطلاحات عرفانی تحقیقات خاص و جامعی انجام نشده است. از این جهت، این تحقیق از نظر بررسی چگونگی طرح فرمایش‌های حضرت علی(ع) به‌عنوان نخستین امام و البته یکی از امامان تاثیرگذار در تاریخ اسلام، و همچنین از نظر بررسی سهم گفتار و کردار امام علی(ع) در بیان این مفاهیم به وسیله صوفیه دارای اهمیت است. در این تحقیق ابتدا گفتار و کردار امام در مفاهیم عرفانی استخراج شده و در قالب مفاهیم نظری و عملی نیز تفکیک گردیده است. سپس کاربرد مفاهیم عرفانی تا قرن پنجم مورد توجه قرار گرفته و میزان تاثیرپذیری صوفیه در آن موضوع، ارائه گردیده است. باید یادآور شد که صوفیه از بسیاری سخنان آن حضرت استفاده نکرده‌اند، این نیز ممکن است به دلیل عدم دسترسی به سخنان ایشان در آن موضوع باشد و یا امام علی(ع) در آن عنوان ماثوری نداشته، یا اینکه آن مفهوم، مفهوم مهمی

در این دوره محسوب نمی‌شده است. البته گاهی نیز صوفیه تبیین متفاوتی از سخنان ایشان داشته‌اند که ممکن است مفهوم به کار رفته در مفاهیم عرفانی صوفیه با سخنان حضرت امیر(ع) صرفاً اشتراک لفظی بوده باشد. بدیهی است که ماحصل این کتاب در تبیین و مشخص نمودن جایگاه حضرت در تصوف نیز راهگشا خواهد بود و داوری در مورد نسبت میان تصوف و تشیع را هم تسهیل خواهد کرد.

با وجود بررسی‌های متعدد و جداگانه در مورد مفاهیم عرفانی در سخنان امام علی(ع) و تصوف، هیچ‌کدام از تحقیقات انجام‌شده به طور جامع به کاربرد سخنان امام علی(ع) در گفتارهای صوفیان از قرن اول تا پنجم هجری پرداخته‌اند و حداکثر یکی از این مفاهیم را مورد بررسی قرار داده‌اند. گاه نیز به تأثیر آموزه‌های علوی بر یک شخصیت خاص در تصوف اشاره شده است. لذا تحقیق حاضر می‌کوشد تا موارد فوق را پوشش داده و کار نوینی در این عرصه باشد.

این پژوهش مبتنی بر تحقیق کتابخانه‌ای و با بهره‌گیری از نرم افزارهای عرفانی، با استفاده از ابزار فیش‌برداری و روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است.

این کتاب در چند فصل تدوین گشته است. در فصل اولی با عنوان امام علی(ع) و تصوف، به شخصیت و جایگاه و اوصاف عرفانی امام علی(ع) می‌پردازد و همچنین دیدگاه ایشان را نسبت به عرفان تبیین می‌نماید. فصل دوم به گفتار و کردار امام علی(ع) در مفاهیم اعتقادی اسلام همچون توحید، معاد و عدل پرداخته می‌شود. فصل سوم نیز به گفتار و کرداری می‌پردازد که بیشتر جنبه نظری دارند. معیار انتخاب در اینجا مقدمه قیصری بر فصوص الحکم است. با توجه به اینکه هر آنچه در این سده‌ها مطرح شده سیر و سلوک و آداب عملی است و مفاهیم نظری عرفان، مربوط به سده هفتم به بعد است، باید بخش عمل، مقدم قرار می‌گرفت اما به دلیل اینکه مبانی نظری راهنمای عمل و مقدم بر آن است در این پژوهش بخش نظری در اولویت قرار گرفت. فصل چهارم، به گفتار و کردار امام علی(ع) در

مفاهیم عرفان عملی می‌پردازد که خود شامل دو بخش مقامات و احوالات است. فصل پنجم به آداب و خصائل اختصاص دارد که مفاهیمی چون: ذکر، شکر، تواضع، اخلاص و ... را پوشش می‌دهد، مبنای اتخاذ این چینش آن است که در متون تعلیمی تصوف، مثل اللّمع سراج طوسی، این مفاهیم جزو مقامات یا احوال نیستند و بیشتر به عنوان آدابی صوفیانه مطرح شده و یا جزو صفات یک عارف محسوب می‌شوند. در فصل ششم ذیل عنوان شرعیات و مستحسانات، به مفاهیمی مانند: خرقه، سماع و خلوت اشاره شده است. در پایان نیز به جمع‌بندی از مباحث ارائه شده پرداخته می‌شود و میزان تاثیر امام علی (ع) بر صوفیه مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

بدون تردید در این پژوهش تلاش بسیاری صورت گرفت تا با توجه به موضوع (گفتار و کردار امام علی (ع) در مفاهیم عرفانی «تا سده پنجم»)، گستردگی کار، مآخذ در دسترس، مباحث مرتبط تبیین و تفسیر گردد. خاطر نشان می‌سازد پایان این کتاب، پایان کار در این حوزه نیست. این پژوهش در حقیقت روزنه‌ای است که می‌تواند با ایجاد انگیزه، راهگشای تحقیقات جامع و کامل در این مسیر گردد. در انتها، سپاسگزارم از همه استادان فرهیخته که توفیق خوشه‌چینی از علم و معرفت آنان را یافتم، و عزیزانی که مهر آسمانی‌شان آرام‌بخش آلام زندگی‌ام بود — پدر و مادر و همسر و دردانه فرزندانم.

فصل اول

امام علی (ع) از دیدگاه صوفیه

مقدمه

برای ورود به مبحث گفتار و کردار امام علی (ع) در متون تصوف و تقسیم‌بندی موضوعی آن‌ها، در ابتدا لازم است که تصویری عمومی که از ایشان در متون عرفانی وجود دارد تبیین شود. این تصویر به عواملی چون جایگاه امام از نگاه صوفیه، کرامات حضرت در متون تصوف، ادعیه مأثور از ایشان و پاره‌ای مواعظ امیرالمؤمنین (ع) بستگی دارد. این عوامل در واقع بستر نقل گفتار و کردار امام است، به این معنا که اعتبار حضرت باعث توجه صوفیه به فرمایش‌های ایشان شده است و موجب گردیده تا آنان برای تبیین و یا توجیه یک مفهوم عرفانی از کلام ایشان بهره‌برداری کنند. البته غیر از مبحث گفتار و کردار، انتساب سلسله طریقت به حضرت نیز از مواردی است که بر پایه همین تصویر از امام شکل گرفته است. سلسله طریقتی در واقع برای یک سالک همانند شجره‌نامه‌ای است که اصل و تبار معنوی فرد را مشخص می‌کند و او با تکیه بر آن، هویت خویش را باز می‌یابد. در اینجا البته باید نکاتی را مد نظر داشت. نخست اینکه منابع صوفیه در نقل فرمایش‌های حضرت عمدتاً منابعی سنی بوده‌اند. لذا بعضی از گفتار و کردار ایشان در منابع شیعی یافت نمی‌شود. دوم اینکه پاره‌ای از مآثورات حضرت بسیار مشهور هستند (مانند حدیث غدیر) و صوفیه نیز، همانند قاطبه محدثین و فقها، ناقل آن

هستند. البته برداشت آنان از این مطالب لزوماً مؤید دیدگاه شیعه، مبتنی بر اولویت و امامت حضرت، نیست.

اوصاف برجسته امام علی (ع)

در این بخش به تأثیر عینی شخصیت حضرت در تصوف می‌پردازیم و نخست به القاب و عناوین متنوعی اشاره می‌کنیم که صوفیان حضرت را به آن می‌شناختند؛ القابی که هر یک ریشه در یکی از فضایل حضرت و یا موضعی در تاریخ پرافتخار زندگانی ایشان دارد. از آن جمله می‌توان به: وصی^۱، شاه مردان، علی مرتضی، امام ثقلین^۲، امم العالم^۳، امیر المؤمنین، غریق بحرالبلاء، حریق نار ولاء، قدوه الاولیاء و الاصفیاء^۴، سیدالمسلمین، قائد الغر المحجلین، خاتم الوصیین^۵ و... اشاره کرد. همچنین، در انتهای نام ایشان نیز جملاتی دعایی آورده‌اند که از جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: قدس الله روحه^۶، کرم الله وجهه^۷ و... البته باید اذعان کرد که همه این موارد لزوماً منحصر به فرد حضرت نیست و گاه افراد دیگر هم به آن‌ها ستوده شده‌اند، ولی در هر حال نشان‌دهنده احترام فراوان است.

۱. ابی عبدالله حکیم ترمذی، (۱۹۹۸). اثبات العلل. به تحقیق خالد زهدی. مقدمه برند مانویل فایش. رباط: منشورات کلیه الآداب و العلوم الانسانیة. ص ۳۷۷.
۲. مستملی بخاری، ج ۱، ص ۱۹۸؛ غلامرضا افراسیابی، (۱۳۷۲). سلطان العشاق. شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز. ص ۲۱۸.
۳. عبّادی، التّصفیه فی احوال المتصوّفة، ص ۱۱۷.
۴. علی بن عثمان هجویری، (۱۳۸۳). کشف المحجوب. مقدمه و تصحیح محمود عابدی. تهران: نشر سروش، صص ۲۷۳، ۶۹۲.
۵. حافظ ابونعیم اصفهانی، (۱۹۸۷). حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء. جلد اول. بیروت: دارالکتب العربی. ص ۶۴.
۶. روزبهان بقلی، (۱۳۴۷). روح الجنان. به کوشش محمدتقی دانش پژوه. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی. ص ۳۰۳.
۷. هجویری، ص ۲۷۳. او در همین اثر آورده است: برای این به علی کرم الله وجهه (روی او را گرامی بدارد خداوند) می‌گفتند که هرگز در جنگ‌ها پشت به دشمن نکرد و روی از دشمن برنگرداند و رو به بت‌ها نکرد. ص ۶۸۶.

در گام دوم باید نشان داد که تصویر صوفیان از تاریخ زندگانی امام علی (ع) چگونه بوده است. در این قسمت آنچه برای ایشان شاخص بوده، عبارت‌اند از: ۱) قوّت و قدرت کلام امام علی (ع). چنان‌که هجویری آورده است «لطایف کلام وی بیش از آن است که به عدد اندر آید.»^۱ یا سخن عطار از قول جنید: «از او چیزها حکایت کرده‌اند که کس طاقت شنیدن آن ندارد که او امیری بود که خداوند تعالی او را چندان علم و حکمت کرامت کرده است. اگر مرتضی یک سخن به کرامت نگفتی اصحاب طریقت چه کردند؟»^۲

۲) دلاوری و جوانمردی امام علی (ع). برای مثال عطار از قول جنید آورده است که به یک سید گیلانی می‌گوید: «پدر تو [علی (ع)] دو شمشیر می‌زد یکی با کافران و یکی با نفس. ای سید که فرزند اوایی، از این دو کدام را فرمایی؟»^۳ یا از قول ابوبکر کتّانی نقل می‌کند که به حکم «لافتی الا علی» از حضرت انتظار داشت که کار را به معاویه واگذارد تا خون ریخته نشود تا اینکه شب، پیامبر (ص) را به همراه خلفا در خواب می‌بیند. او به خاطر آن انتظاری که داشت، شرم کرد که به علی (ع) نگاه کند. پیامبر (ص) میان آن‌ها برادری داد و حضرت علی (ع) او را به کوه ابوقیس و نظاره کعبه برد.^۴

۳) بلاکش بودن حضرت علی (ع). چنان‌که هجویری در کشف المحجوب نوشته است: «علی را اندر این طریق شأن عظیم و درجتی رفیع است و اندر دقت عبارت اصول حقایق حظی تمام داشت. تا حدی که جنید رحمه الله گفت: شیخنا فی الاصول و البلاء علی المرتضی ... رضی الله عنه. یعنی اندر علم و معاملت امام این طریقت علی است، رضی الله عنه. از آنکه علم این طریقت را اهل این، اصول گویند و معاملاتش به جمله بلا کشیدن است.»^۵

۱. همو، ص ۱۰۳.

۲. فرید الدّین عطار نیشابوری، (۱۳۶۶)، تذکرة الاولیاء. بررسی و تصحیح محمد استعلامی.

تهران: انتشارات زوار. ص ۴۲۰.

۳. همو، ص ۴۳۶. ۴. همو، ص ۵۶۵. ۵. هجویری، ص ۱۰۲.

۴) مصداق نزول آیه ایثار «و یوثرن علی انفسهم و لو کان بهم خصاصه». آن گونه که عبادی آن را در شأن امیرالمؤمنین علی (ع) دانسته است.^۱ صورتی از داستان ایثار طعام بر مسکین و یتیم و اسیر توسط حضرت و خاندان گرامیشان در قوت القلوب ابوطالب مکی ذکر شده است.^۲

۵) ستایش قرآن از امام علی (ع) در مورد بخشیدن انگشتی به فقیر در هنگام رکوع «انما ولیکم الله و رسوله و الذین آمنوا الذین یقیمون الصلوه و یؤتون الزکوه و هم راکعون»: در این موضوع می توان به شیخ احمد جام استناد کرد که دعای حضرت را وظیفه الهی خود دانسته و از کسانی که بدگویی ایشان را کرده اند تبری جسته است. او به این آیه اشاره می کند و آن را از فضایل حضرت می داند.^۳

۶) خوابیدن حضرت علی (ع) در بستر پیامبر (ص) در لیلۃ المیت. برای مثال هجویری در این مورد آورده است: «خداوند به جبرئیل و میکائیل فرمود که من شرف و فضل علی (ع) را بر شما نشان دادم که او برای خودش مرگ و برای پیامبر (ص) زندگانی را اختیار کرد و در جای او خوابید. روح خود را فدای روح پیامبر (ص) کرد و نفس خود را ایثار کرد. پس به زمین بروید و او را از دشمنان حفظ کنید. جبرئیل و میکائیل آمدند و بالای سر علی (ع) و پایین پای او نشستند. جبرئیل به او عرض کرد: مبارک باشد بر تو که چه کسی مانند تو بر ملائک مباحات می کند خداوند به وسیله آن. آن هنگام بود که آیه "و من الناس من یشری نفسه ابتغاء مرضاه الله... " ^۴ آمد.»^۵

۱. عبادی. (۱۳۶۲). مناقب الصوفیه. به کوشش محمد تقی دانش پژوه و ایرج افشار. تهران:

نشر کتابفروشی منوچهری. ص ۴۱.

۲. ابوطالب مکی. (۱۹۹۴). علم الیقین. به تحقیق و حاشیه عبدالقادر احمد عطا. قاهره: نشر

مکتبه القاهره لیوسف سلمان. ص ۱۸۰.

۳. احمد جام. (۱۳۶۸). انس الثابین. تصحیح و توضیح علی فاضل. تهران: انتشارات توس.

ص ۳۰.

۴. بقره ۲۰۷. ۵. هجویری، ص ۴۲۳.

۷) قهرمانی حضرت در جنگ خیبر و برکندن درب آن قلعه به مدد نیروی ربانی. مثلاً، یکی از صوفیان آرزو کرده است: «علی(ع) درب خیبر برکند و بر دست گرفت. یاری الله فرامن دهید، مشاهده مصطفی و ذوالفقار [علی] تا کوه قاف را بنه کنم.»^۱ ابونعیم اصفهانی هم داستان علمداری حضرت در روز خیبر را به این صورت آورده است. پیامبر(ص) فرمود: «این پرچم را به مردی می‌دهم که خداوند پیروزی را بر دست او محقق سازد. او خداوند و رسول را دوست دارد و خدا و رسول هم او را دوست دارند.» آن شب سپاهیان خوابیدند با این فکر که پرچم به دست که خواهد رسید؟ فردا پیامبر(ص) فرمود: «علی بن ابیطالب کجاست؟ گفتند: یا رسول الله چشمش درد می‌کند. فرمود: به دنبال او بفرستید. او را آوردند، پیامبر از آب دهان خود بر چشم ایشان زد، برای علی(ع) دعا کرد و آن بیماری برطرف شد. بعد پرچم را به علی(ع) داد. علی(ع) عرض کرد که ای پیامبر آیا با ایشان بجنگم؟ حضرت فرمود: ایشان را به اسلام بخوان که اگر فردی به دست تو مسلمان شود و هدایت شود بهتر از کشته شدن است.»^۲

۸) روایت معروف پیامبر(ص) در نامیدن خود به عنوان شهر علم و خطاب کردن امام علی(ع) به عنوان در آن. برای نمونه، بغدادی در این مورد آورده است: «پروردگار علم را خرقه اندام حضرت مولی کرد، بدین وسیله حقایق اسرار نبوت و ولایت را در باطن آن حضرت محافظت فرمود.»^۳ عطار هم از قول شافعی نقل می‌کند که علی(ع) را به خواب دیده و او انگشتی خود را در دست شافعی کرده تا علم نبی و ولی در او سرایت کند.^۴

۱. خواجه عبدالله انصاری. (۱۳۶۲). طبقات الصوفیه، مقابله و تصحیح: محمد سرمد مولائی، نشر طوس، تهران، ص ۶۱۴.

۲. ابونعیم اصفهانی، حلیۃ الاولیاء، ج ۱، ص ۶۲.

۳. مجد الدین بغدادی، (۱۳۶۸). تحفة البرره، فی مسائل العشره. ترجمه شیخ محمد باقر ساعدی خراسانی. به کوشش حسین حیدرخانی. تهران: نشر مروی. ص ۲۰۱.

۴. عطار نیشابوری، ص ۲۵۱.

۹) روایت معروف «عشره مبشره» که پیامبر (ص) به ده نفر از صحابه، از جمله امام علی (ع)، مژده داد و آن‌ها را اهل بهشت خواند. برای مثال، عین القضاة همدانی نقل کرده است: «پیامبر (ص) از علی (ع) خبر داده که او اهل بهشت است.»^۱ یا عبارت قشیری به این مضمون: «اندر خبر همی آید که بهشت مشتاق است به سه نفر، به علی و عمار و سلمان رضی الله عنهم اجمعین.»^۲

۱۰) ستایش‌های پیامبر (ص) و صحابه از حضرت علی (ع). مثل روایتی که ابونعیم اصفهانی از پیامبر (ص) نقل نمود که فرمودند: «یا انس هر که اولین نفر از این در درآید، امیر المؤمنین است. انس گفت که من [با خودم] گفتم: خدایا این مرد را از انصار قرار ده و این را پنهان کردم تا اینکه علی (ع) آمد و پیامبر (ص) فرمود: این کیست ای انس؟ گفتم: علی (ع). پیامبر برخاست و با خوشحالی با او روبوسی کرد و عرق چهره‌اش را به چهره او مالید و برعکس. علی (ع) عرض کرد: یا رسول الله این کار را با هیچ کس نکرده‌ای، فرمود: مرا منع نکن که تو از همه به من شنواتری و آنچه بعد من اختلاف می‌شود را تبیین خواهی کرد.»^۳ یا جمله معروف عمر درباره حضرت که می‌گوید «ان الله فی الارض عیونا، و ان علیا من عیون الله.»^۴

۱۱) حدیث منزلت و حدیث غدیر که در شأن حضرت بیان شده است. برای مثال، هر دو حدیث را می‌توان در اثر کلابادی یعنی التعرّف، ملاحظه نمود: «قال رسول الله انت منی بمنزله هارون من موسی الا انه لا نبی بعدی» و «من كنت مولاه فعلى مولاه.»^۵ البته از این دو روایت در سیاق کلابادی نمی‌توان

۱. عین القضاة همدانی، (۱۳۸۹). شکوی الغرب، ترجمه غلامرضا جمشید نژاد اول.

تهران: انتشارات اساطیر. ص ۱۲۴.

۲. قشیری، الرسالة، ص ۵۸۲. ۳. ابونعیم اصفهانی، حلیة الاولیاء، ج ۱، ص ۶۴.

۴. حکیم ترمذی، الزیاض، صص ۱۱۳-۱۱۲.

۵. ابوبکر محمد کلابادی، (۱۹۸۰). التعرّف لمذهب التصوف. بیروت: مکتبه العلمیه. صص

اولویت امام علی (ع) نسبت به سایر خلفا را به معنای شیعی آن دریافت.

(۱۲) همت حضرت بعد از رحلت پیامبر (ص) در تحریر و گردآوری قرآن. برای نمونه، ابونعیم اصفهانی در این مورد آورده است: قال علی (ع): «لما قبض رسول الله صلى الله عليه و سلم اقسمتُ ان لا اضع ردائی عن ظهري حتى اجمع ما بين اللوحين، فما وضعت ردائی عن ظهري حتى جمعت القرآن.»^۱

(۱۳) بردن عبای پیامبر (ص) بعد از وفات ایشان برای اويس قرنی به عنوان میراث به وسیله حضرت علی (ع) و عمر. بسیار قابل توجه است که این قسمت شاید مهم ترین بخش تأثیرگذار زندگی حضرت در تاریخ تصوف باشد، زیرا بسیاری از صوفیه مفهوم خرقة و جبه را به این حکایت منسوب می کنند و بر اساس آن یک سلسله خرقة را تا زمان خود مرتب می نمایند؛ سلسله ای که نشان از اعتبار و قدمت ایشان دارد.^۲ البته در مورد اولین صورت بندی از سلسله های صوفیانه اطلاع دقیقی در دست نیست، ولی در آثار مشایخ قرن چهارم چون کلابادی، می توان شکل اولیه و نامرتبی را مشاهده کرد که شاید موجد سلسله های منظم ادوار بعد باشد. او باب دوم کتاب التعرّف، تحت عنوان: فی رجال الصّوفیّة، را با این عبارت شروع می کند: «ممن نطق بعلم و عبر عن مواجیدهم و نشر مقاماتهم و وصف احوالهم قولاً و فعلاً بعد الصحابه رضوان الله علیهم علی بن الحسین زین العابدین، ابنه محمّد بن علی الباقر و ابنه جعفر بن محمّد الصادق رضی الله عنهم و بعد علی و الحسن و الحسین رضی الله عنهم و اويس قرنی و هرم بن حیان و»^۳

صورت کامل تری از این سلسله ها را می توان در آثار دوره میانی تصوف ملاحظه کرد. برای مثال، مجد الدّین بغدادی خود نسبت خرقة اش را به این صورت می آورد: «رسول اکرم (ص) خرقة بر اندام علی (ع) و او خرقة فقر بر

۱. ابونعیم اصفهانی، حلیة الاولیاء، ج ۱، ص ۶۷. ۲. هجویری، ص ۶۲.

۳. کلابادی، ص ۲۷.